

بسم الله الرحمن الرحيم

جریان شناسی مطالعات قرآنی معاصر

دکتر علی شریفی

پاییز ۱۳۹۹

دانشگاه
علوم قرآن و حدیث

شریفی، علی، -
جریان‌شناسی مطالعات قرآنی معاصر / علی شریفی. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۹.
سیزده، ۲۳۰ ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۵۴۲: قرآن پژوهی؛ ۷۳)
بها: ۳۰۰۰۰۰ ریال
فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیپا.
کتابنامه. ص. [۲۱۹] ۲۲۸: همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.
۱. قرآن -- بررسی و شناخت. ۲. Qur'an -- Surveys. ۳. قرآن -- تحقیق. ۴. Qur'an -- Research. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. عنوان.
BP۶۵/۳
۲۹۷/۱۵
شماره کتابشناسی ملی
۷۳۰۹۱۲۱
ISBN: 978-600-298-320-6

جریان‌شناسی مطالعات قرآنی معاصر

مؤلف: دکتر علی شریفی (عضو هیئت علمی دانشگاه علامه طباطبائی)

ناظر: دکتر محمود واعظی

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

ویراستار: سعیدرضا علی‌عسکری

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: پاییز ۱۳۹۹

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۳۰۰۰۰ تومان

این اثر با حمایت مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور تدوین شده و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

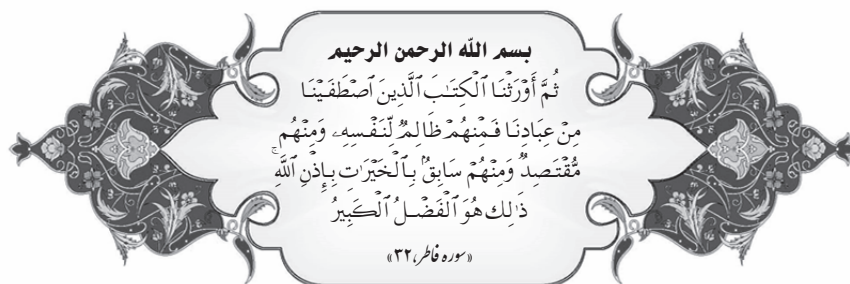
قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰

(انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) شماره: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۰۲۶۰۲۶۴۰۰

www.rihu.ac.ir info@rihu.ac.ir

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن مرکز

علوم قرآن و حدیث، رشته دیرپای دانشگاهی است که عزت انتساب آن به قرآن کریم و حدیث شریف موجب شده تا جامعه، انتظارات علمی، ارزشی و حتی عاطفی ویژه‌ای از آن داشته باشد. از این رو «مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور» با هدف تحول و تعالی نظام تولید علم و تربیت نیروی انسانی قرآنی متناسب با نیاز کنونی جامعه اسلامی، بازنگری و تجمیع برنامه‌های درسی دوره کارشناسی رشته علوم قرآن و حدیث را در دستور کار قرار داد.

انجام این مأموریت با مشارکت صاحب‌نظران علوم قرآن و حدیث و زمینه‌های مرتبط، پنج سال به طول انجامید که حاصل آن، برنامه درسی مشتمل بر ۱۰۰ واحد مشترک و شش مجموعه اختیاری ۳۵ واحدی با عناوین «مطالعات قرآن»، «مطالعات حدیث»، «تربیت دبیر آموزش قرآن و حدیث»، «تربیت مربی آموزش قرآن و حدیث»، «هنرهای قرآنی (قرائت و کتابت)» و «فرهنگ و رسانه» است.

نقشه راه این تحول ضروری می‌نمود که درسنامه‌های رشته نیز، طراحی و تدوین شود. این کار با شناسایی و جلب مشارکت استادان بسیاری از گروه‌های آموزشی کشور و با مدیریت «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» و «دانشگاه قرآن و حدیث» انجام شد.

این اقدامات، نخستین گام در ارتقای محتوا و انسجام درونی این رشته بود که بی‌گمان از نقص و نارسایی مبرّا نیست. امید می‌رود این برنامه و درسنامه‌های آن مورد عنایت استادان و دانشجویان گرامی قرار گیرد و با نظرات مشفقانه و انتقال تجربیات اجرای آن، این مرکز را در بازنگری مجدد برنامه کارشناسی و بازطراحی مقاطع تحصیلات تکمیلی همراهی کنند.

مرکز هماهنگی و توسعه

پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظرگرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارآیی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی (ره)، بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۵۴۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

این اثر به عنوان کتاب درسی «جریان‌شناسی مطالعات قرآنی معاصر» برای دانشجویان رشته علوم قرآن و حدیث و تفسیر در مقطع کارشناسی فراهم شده است؛ البته دیگر علاقه‌مندان به این زمینه تحقیقی نیز می‌توانند از آن بهره‌مند شوند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های نویسنده محترم اثر، دکتر علی شریفی و نیز از ناظر محترم اثر، دکتر محمود واعظی سپاسگزاری کند.

همچنین از نقش حمایتی مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور و تلاش‌های اعضای محترم کارویژه مدیریت تدوین درسنامه‌های قرآنی و همه عزیزانی که در آماده‌سازی و انتشار این اثر نقش داشته‌اند؛ سپاسگزاری می‌شود.

فهرست مطالب

۱	سخنی با مدرسان.....
۳	سخنی با دانشجویان.....
۵	پیشگفتار.....
۹	پیشینه موضوع.....
۹	الف) مطالعات قرآنی در غرب.....
۹	ب) مطالعات قرآنی در جهان اسلام.....

بخش اول: مطالعات قرآنی جدید در جهان اسلام

۱۳	فصل ۱: جریان خودبسندگی معنایی در قرآن.....
۱۴	۱. تفسیر قرآن به قرآن از نگاه اهل بیت (علیهم السلام).....
۱۵	۲. مبانی قرآن‌بسندگی در تفسیر.....
۱۵	۳. المیزان و قرآن‌بسندگی.....
۱۹	۴. فی ظلال القرآن و قرآن‌بسندگی.....
۲۰	۵. الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن والسنة و قرآن‌بسندگی.....
۲۴	۶. اضواء البیان و قرآن‌بسندگی.....
۲۵	۷. تفسیر القرآنی للقرآن و قرآن‌بسندگی.....
۲۶	خلاصه.....
۲۹	فصل ۲: جریان قرآنیون.....
۳۰	۱. مبانی و دلائل قرآنیون.....
۳۱	۲. قرآن‌بسندگی در دوره معاصر.....
۳۲	۱-۲. قرآن‌بسندگان در جهان عرب.....

۳۴	۲-۲. جریان قرآن‌بسندهی در شبه‌قاره هند.....
۳۵	۲-۲-۱. پیدایش جریان قرآن‌بسندهی در شبه‌قاره هند.....
۳۶	۲-۳. جریان قرآن‌بسندهی در ایران.....
۳۷	سیداسدالله خرقانی (۱۲۵۴-۱۳۵۵ق).....
۳۷	شریعت سنگلجی (۱۳۱۰-۱۳۶۳ق).....
۳۸	خلاصه.....

۳۹	فصل ۳: مکتب تفکیک
۴۰	موضع‌گیری اول: انکار.....
۴۱	موضع‌گیری دوم: ادعای اصالت.....
۴۱	موضع‌گیری سوم: اثبات موجودیت.....
۴۱	موضع‌گیری چهارم: اثبات این‌همانی.....
۴۲	موضع‌گیری پنجم: نفی این‌همانی.....
۴۲	موضع‌گیری ششم: اثبات تقارب.....
۴۲	موضع‌گیری هفتم: حذف.....
۴۳	موضع‌گیری هشتم: حضور تاریخی.....
۴۳	موضع‌گیری نهم: فلسفه پویا.....
۴۳	موضع‌گیری دهم: تفکیک.....
۴۴	۱. پیدایش مکتب خراسانی و افراد مؤثر در آن.....
۴۴	۲. شالوده فکری و هدف مکتب تفکیک.....
۴۵	۳. شدیدترین موضع نسبت به فلسفه.....
۴۶	۴. برخی دلایل طرفداران مکتب تفکیک در رد فلسفه.....
۴۶	۴-۱. توطئه خلفا برای گرفتن مرجعیت علمی از اهل بیت (ع).....
۴۷	۴-۲. وجود برخی فلاسفه پیشیمان.....
۴۷	۵. طرفداران مکتب تفکیک در دوره معاصر.....
۴۷	۵-۱. شیخ محمود حلبی.....
۴۸	۵-۲. شیخ حسن علی مروارید.....
۴۸	۵-۳. شیخ محمدباقر ملکی میانجی.....
۴۹	۵-۴. سیدجعفر سیدان.....
۵۰	خلاصه.....

۵۳	فصل ۴: جریان تهذیب‌گرایی دینی
۵۴	۱. پیشینه تاریخی.....
۵۶	۲. جریان‌های معاصر اهل سنت.....
۵۶	۲-۱. تهذیب دینی، اصلاح‌طلبی و سلفیه.....

۶۰	۲-۲. بررسی حرکت سلفی وهابیت و جریان‌های رقیب.....
۶۱	۳. تهذیب‌گرایی در محافل شیعه.....
۶۲	۱-۳. تهذیب‌گرایی با رویکرد نص‌گرا (سنتی).....
۶۳	۲-۳. تهذیب‌گرایی با رویکرد عقل‌گرا (روشنفکری).....
۶۴	خلاصه.....

فصل ۵: جریان نومعتزلیان.....

۶۵	۱. آشنایی با آرا و آثار برخی از نومعتزلیان.....
۶۷	۱-۱. محمد آرکون.....
۶۷	۱-۱-۱. زندگینامه و آثار.....
۶۸	۱-۱-۲. نگاهی به دیدگاه‌های آرکون با محوریت قرآن کریم.....
۶۹	۱-۱-۲-۱. صورت‌بندی مصحف و تفاوت آن با قرآن منزل.....
۶۹	۱-۱-۲-۲. سرشت گفتاری زبان قرآن از منظر آرکون.....
۷۱	۱-۱-۳. نقد و بررسی.....
۷۳	۲. نصر حامد ابوزید.....
۷۳	۱-۲. زندگی‌نامه و آثار.....
۷۴	۲-۲. آثار نصر حامد ابوزید.....
۷۴	۲-۳. بررسی دیدگاه‌های ابوزید با محوریت قرآن کریم.....
۷۵	۱. مرحله تکوین و شکل‌گیری.....
۷۵	۲. مرحله فرهنگ‌سازی.....
۷۷	۲-۴. سیر تطور اندیشه نصر حامد ابوزید.....
۷۷	۲-۴-۱. دیدگاه اول: وحی قرآنی، متن ناشی از ارتباط زبانی خداوند متعال با پیامبر ﷺ.....
۷۷	۲-۴-۲. دیدگاه دوم: وحی قرآنی، متن ناشی از تجربه دینی پیامبر اکرم ﷺ.....
۷۷	۲-۴-۳. دیدگاه سوم: وحی به‌مثابه‌گفتمان.....
۷۸	۲-۵. بررسی و نقد.....
۸۰	۳. محمد عابد الجابری.....
۸۰	۱-۳. زندگی‌نامه و آثار.....
۸۱	۲-۳. بررسی دیدگاه‌های جابری با محوریت قرآن کریم.....
۸۳	۳-۳. بررسی و نقد.....
۸۴	خلاصه.....

فصل ۶: تاریخ قرآن نزد مسلمانان.....

۸۵	۱. سیر تاریخی نگارش‌ها در میان مسلمانان در زمینه تاریخ قرآن.....
۸۸	۱-۱. تاریخ القرآن، ابوعبدالله زنجانی.....
۹۰	۱-۲. تاریخ قرآن، محمود رامیار.....

- ۱-۳. تاریخ القرآن و غرائب رسمه و حکمه، محمد طاهر بن عبدالقادر الکردی المکی ۹۱
- ۱-۴. تاریخ القرآن، ابراهیم الایاری ۹۱
- ۱-۵. تاریخ القرآن، عبدالصبور شاهین ۹۲
- ۱-۶. تاریخ القرآن، محمدحسین علی الصغیر ۹۲
- ۱-۷. بحوث فی تاریخ القرآن و علومه، سیدابوالفضل میرمحمدی ۹۲
- ۱-۸. پژوهشی در تاریخ قرآن کریم، سیدمحمدباقر حجتی ۹۳
- ۱-۹. تاریخ قرآن، محمدهادی معرفت ۹۴
۲. جمع‌بندی ۹۵
- خلاصه ۹۵

فصل ۷: نمایه‌سازی: معاجم، فهارس و کتابنامه‌های قرآنی ۹۷

۱. المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم ۹۸
۲. معجم الفاظ القرآن الکریم ۹۸
۳. التحقیق فی کلمات القرآن الکریم ۹۹
۴. فرهنگ آماری کلمات قرآن کریم (المعجم الاحصائی للقرآن الکریم) ۹۹
۵. المعجم فی فقه لغة القرآن و سرّ بلاغته ۱۰۰
۶. فروغ بی‌پایان ۱۰۱
۷. فهرست المطالب رامیار ۱۰۱
۸. فرهنگ موضوعی قرآن مجید ۱۰۲
۹. اعلام قرآن ۱۰۲
۱۰. فرهنگ لغات قرآن ۱۰۲
۱۱. دایرة الفرائد در فرهنگ قرآن ۱۰۲
۱۲. کتاب‌شناسی قرآن (۱) ۱۰۳
۱۳. کتاب‌شناسی قرآن (۲) ۱۰۳
۱۴. راهنمای گنجینه قرآن ۱۰۴
۱۵. فهرست نُسخ خطی قرآن‌های مترجم ۱۰۴
۱۶. کتاب‌شناسی ترجمه‌های قرآن ۱۰۴
۱۷. معجم مصنفات القرآن الکریم ۱۰۵
۱۸. سیر نگارش‌های علوم قرآنی ۱۰۵
۱۹. فرهنگ‌نامه علوم قرآن (علوم و تألیفات) ۱۰۶
۲۰. کتاب‌شناسی مطالعات قرآنی در زبان‌های اروپایی ۱۰۶
- خلاصه ۱۰۷

فصل ۸: مطالعات زبان‌شناختی ۱۰۹

۱. کاربست دانش زبان‌شناسی در مطالعات قرآنی ۱۱۰

۱۱۰	۱-۱. آواشناسی
۱۱۱	۲-۱. نحو
۱۱۲	۳-۱. کاربردشناسی
۱۱۳	۴-۱. زبان‌شناسی تاریخی
۱۱۴	۵-۱. ریشه‌شناسی
۱۱۷	۶-۱. معناشناسی
۱۱۸	۱-۶-۱. تفاوت تفسیر با معناشناسی
۱۲۱	خلاصه

بخش دوم: مطالعات قرآنی در غرب

۱۲۵	فصل ۹: رویکرد نقد متن
۱۲۵	۱. روش نقد تاریخی
۱۲۷	۲. پیشینه نقد کتاب مقدس
۱۳۰	۳. دلایل تاریخی نقادی کتاب مقدس
۱۳۱	۴. مهم‌ترین نتیجه رویکرد انتقادی به کتاب مقدس
۱۳۱	۵. رویکرد نقد تاریخی کتاب مقدس در مواجهه با قرآن
۱۳۲	۶. تأثیر رویکرد نقد تاریخی کتاب مقدس بر مطالعات قرآنی
۱۳۳	۱-۶. نقد منبع
۱۳۴	۱-۱-۶. فرضیه اقتباس قرآن
۱۳۶	۲-۱-۶. نقد متن
۱۳۷	۷. رویکرد تاریخ قرآن
۱۳۹	۱-۷. بررسی و نقد
۱۳۹	خلاصه

۱۴۱	فصل ۱۰: رویکرد نسخه‌شناسی قرآن
۱۴۵	۱. تعیین قدمت مخطوطات قرآنی
۱۴۹	۲. پروژه کورپوس کورائیکوم
۱۵۰	خلاصه

۱۵۳	فصل ۱۱: نمایه‌سازی
۱۵۴	۱. نجوم الفرقان فی اطراف القرآن، اثر فلوگل
۱۵۵	۲. فرهنگ موضوعی ژول لایوم (تفصیل آیات القرآن الکریم)
۱۵۷	۱-۲. آسیب‌شناسی
۱۵۸	۳. فهرست الحاقی ادوارد مونته

۱۵۸	۴. ایندکس اسلامیکوس
۱۶۰	خلاصه
فصل ۱۲: ترجمه قرآن کریم	
۱۶۱	۱. تاریخ ترجمه‌های مهم قرآن براساس زبان‌های مختلف خارج از جهان اسلام
۱۶۲	۱-۱. ترجمه لاتین
۱۶۴	۱-۲. ترجمه‌های انگلیسی
۱۶۷	۱-۳. ترجمه‌های فرانسوی
۱۷۰	۱-۴. ترجمه‌های آلمانی
۱۷۳	۱-۵. ترجمه‌های ایتالیایی
۱۷۳	۲. پدیده ترجمه از ترجمه
۱۷۵	خلاصه
فصل ۱۳: مطالعات زبان شناختی - ادبی	
۱۷۷	۱. واژه‌شناسی قرآن
۱۷۸	۱-۱. آرتور جفری
۱۷۹	واژگان دخیل در قرآن
۱۸۲	۲. بررسی تطبیقی و لغوی زبان عربی قرآن
۱۸۲	۳. معناشناسی
۱۸۳	۳-۱. مکاتب معناشناسی در عرصه قرآن پژوهی شرق‌شناسان
۱۸۳	۳-۲. میان‌ی و روش فهم قرآن در مکتب قوم زبان‌شناسی
۱۸۵	۳-۳. نقد ایزوتسو
۱۸۷	۴. مطالعات ادبی
۱۹۰	خلاصه
فصل ۱۴: مطالعات انسان‌شناسی	
۱۹۱	۱. مطالعات انسان‌شناسی در میان شرق‌شناسان
۱۹۸	۲. کاربرد مطالعات انسان‌شناسی در تفسیر
۲۰۲	خلاصه

بخش سوم: مطالعات قرآنی جهان اسلام در مصاف با غرب

فصل ۱۵: دفاع از قرآن در برابر شبهه‌های شرق شناسان.....	۲۰۵
۱. ایران.....	۲۰۵
۲. جهان عرب.....	۲۱۰
خلاصه.....	۲۱۸
منابع.....	۲۱۹

نمایه‌ها

نمایه آیات.....	۲۲۹
نمایه اصطلاحات.....	۲۳۰

سخنی با مدرسان

از آغاز نزول قرآن کریم به جامعه بشری از سوی خداوند و پیامبر اسلام ﷺ، این کتاب تبدیل به اصلی‌ترین و اصیل‌ترین منبعی شد که مسلمانان و دیگر حقیقت‌جویان در جهان در همه جوانب دینی و اخلاقی بدان تاسی جسته‌اند.

قرآن کریم، نرم‌افزار تمدن اسلامی محسوب شده و تجلی آن در پدیداری و نمود همه مظاهر اصیل فرهنگ اسلامی قابل مشاهده و تحلیل است. از این رو، رجوع پیوسته و همواره به قرآن و مبنا قرار دادن و بازتولید مؤلفه‌های تمدنی عصری از آن، اصیل‌ترین و اصلی‌ترین رویکرد در احیا و تحقق تمدن اسلامی است.

آنچه که در سطح محافل دانشگاهی و حوزوی کشور درخور ملاحظه است، نوعی نگاه محدودگرایانه به جغرافیای رشته علوم قرآن و حدیث است و اسف‌مندانه باید اذعان کرد که جامعه علمی ما نه تنها در شناخت، پژوهش و رصد جریان‌های قرآنی معاصر داخلی و خارجی توفیق شایانی نداشته است، بلکه شاید اهمیت این امر نیز آن چنان که بایسته بوده، احساس نشده است. بررسی وضعیت کنونی و برون‌دادهای این رشته، به‌وضوح گویای آن‌اند که با بحران فقدان اطلاعات لازم درباره جریان‌های معاصر در مطالعات قرآنی مواجه‌ایم که به ناتوانی در ارزیابی همگرایی‌ها و واگرایی‌ها در مطالعات قرآنی جهان اسلام و غرب انجامیده است و جای خالی چنین پژوهش و پژوهش‌های مشابه در رشته علوم قرآن و حدیث دیده می‌شود.

اثر پیش‌روی، با هدف آشنایی جامعه علمی کشور با مهم‌ترین جریان‌های معاصر مطالعات قرآنی در غرب و جهان اسلام تدوین شده است تا کاستی‌های پیش‌گفته را تا حدی پوشش دهد. باشد که موجب گشایش منظرها و آفاق جدیدی فراروی قرآن‌پژوهان ایران اسلامی شود.

به لحاظ محدودیت‌های مختلف، تلاش شد در حیطهٔ امکانی که فراهم شده بود، مهم‌ترین جریان‌های مطالعات قرآنی معاصر در جهان اسلام و غرب به گونه‌ای فشرده، احصا و بررسی شوند. چون اثری چنین تا حد بسیاری جدید و بی‌سابقه است و امکان هرگونه نقصان در آن وجود دارد، از این‌روی، از استادان محترم خواهشمند است نظریات اصلاحی خود را برای ناشر ارسال دارند تا به فضل الهی در نسخ پسین به کار گرفته شوند.

سخنی با دانشجویان

دانشجویان عزیز، درسنامه پیش روی، با هدف آشنایی شما ارجمندان درباره جریان‌های معاصر در مطالعات قرآنی نگاشته شده است. تلاش بر آن بوده تا مهم‌ترین جریان‌های مطالعات قرآنی در جهان غرب و نیز جهان اسلام به شما دانش‌پژوهان گرامی شناسانده شده، سببی برای گشایش افق‌های نوین تحقیق و پژوهش شود.

گرچه این اثر به لحاظ محدودیت‌های مرسوم در نگارش کتاب‌های دانشگاهی نتوانسته همه جوانب این مطالعات را فراروی قرار دهد، ولی شناخت اجمالی جریان‌های گونه‌گون مطالعات قرآنی در جهان اسلام و غرب، شما را با روش‌ها و رویکردهای مختلف آشنا می‌سازد، تا شاید بتواند سرخط‌هایی نو و تازه به دست دهد.

بسیاری از محورهای اثر، نیاز به تعمق، بررسی و پژوهش بیشتر دارند که کوشیده‌ایم با معرفی نویسندگان و آثار جدید، ایده‌های نوینی در ذهن شما پرورانده شوند.

پیشگفتار

اثر حاضر، یکی از درسنامه‌هایی است که پس از تصویب سرفصل‌های جدید رشته الهیات و معارف اسلامی، گرایش علوم قرآن و حدیث، با عنوان «جریان‌شناسی مطالعات قرآنی معاصر» تدوین یافته و به جامعه نخبگانی کشور عرضه شده است. در سرآغاز سخن، نگاهی به عناصر مقوم این عنوان و هدف از نگارش زینده است.

نخستین مقوم عنوان، «جریان‌شناسی» است که بر پایه تعریف مصطلح و مرسوم، عبارت است از: شناخت منظومه و گفتمان، چگونگی شکل‌گیری، معرفی مؤسسان و چهره‌های علمی و تأثیرگذار در گروه‌های فکری، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی.

برای ورود به عرصه‌های فکری و علمی، استفاده از سطحی از سطوح جریان‌شناسی، مفید و ضروری است؛ زیرا به نوعی از دسته‌بندی‌های کلی و نمای بیرونی از رویکردها و فضای آن رشته، دانشی به فرد منتقل شده و نقشه ذهنی مخاطب در مواجهه با آن دانش و تفکر، راحت‌تر و بهتر شکل می‌گیرد.

اگر کسی که جویای یافتن پاسخ یک پرسش است، از آغاز بداند که برای نمونه، پنج جواب برای آن وجود دارد، فرایند تفکر و فهم را بهتر طی می‌کند و این افق دید، موهبت جریان‌شناسی است؛ زیرا جریان‌شناسی، فضائی را که فرد می‌خواهد در آن گام نهاد روشن کرده و مخاطب، پیش از ورود ژرف به مسائل، با آنها آشنایی اجمالی پیدا می‌کند و زمین بازی را راحت‌تر می‌شناسد. تبیین کردن مؤلفه‌های تاریخی، شخصیت‌های اصلی و مؤثر، خطوط اصلی جریان فکری و تا حدودی مبانی اندیشه آن، در این اثر مورد توجه و نظر قرار گرفته‌اند.

از سوی دیگر، همه پژوهش‌هایی را که پیرامون متن و محتوای قرآن انجام می‌گیرند تا

مقدمه‌ای برای فهم و تفسیر آن واقع شوند، نیز مطالعات قرآنی قلمداد کرده‌ایم که این مطالعات در جهان اسلام به صورت گسترده و هنجارمند صورت پذیرفته‌اند؛ این در حالی است که همین مطالعات در جهان غرب نیز به صورت غیرهنجاری و برون دینی سامان پذیرفته‌اند.

در این اثر، هدف آن است که خواننده با جریان‌های معاصر در مطالعات قرآنی به گونه‌ای آشنا شود که تا حدود زیادی مسئله‌ها در این حیطه را شناسایی کند و این امکان برای او فراهم شود که با عرضه محتوای درس‌های حاضر، با درس‌های سنتی علوم قرآنی دریابد میان سنت علوم قرآنی، طی قرن‌ها با مطالعات عصر کنونی چه نسبتی وجود دارد. در اثر فراروی، افزون بر جریان‌شناسی مطالعات قرآنی مسلمانان، جریان‌های مطالعات قرآنی در جهان غرب نیز بررسی می‌شوند تا آشکار شود میان این دو طیف تا چه پایه همگرایی و در چه حوزه‌هایی تمایز وجود دارد.

نخستین مطالعات قرآنی از سوی برخی مسلمانان صدر اسلام، سامان پذیرفته است. آنها آغازین افرادی بودند که شروع به تحقیق در قرآن کردند و کوشیدند تا آیات آن را بفهمند و تفسیر کنند. در نیمه نخست قرن اول هجری، مسلمانان با غیرمسلمانان در سرزمین‌های فتح شده آمیخته و دانشمندان مسلمان با دانشمندان غیرمسلمان آشنا شدند. این واقعیت، محیط جدیدی را برای تبادل افکار درباره آموزه‌های قرآنی و تعالیم مذاهب دیگر فراهم ساخت.

ترجمه آثار فلسفی یونانی به زبان عربی، ظهور صوفیه و مکاتب فلسفی و دینی گوناگون، از جمله عواملی هستند که تعامل عالمانه مسلمانان با غیرمسلمانان را ایجاب کردند. این تعامل در طول زمان، نمود و اهمیت بیشتری یافت. از این رو، قرآن کریم، توجه دانشمندان غیرمسلمان را به خود جلب کرد و آنان این کتاب الهی را به همه زبان‌های زنده دنیا ترجمه و در همه ابعاد و وجوه آن تحقیق و بررسی کردند. این کتاب مقدس امروز نیز همانند چهارده قرن پیش که بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نازل شد، زنده، گویا و پویاست.

ناگفته پیداست جایگاه والا و فرازمند قرآن کریم در میان مسلمانان تا بدان پایه بلند است که از آن به مثابه منشور دینی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و... خود یاد می‌کنند و کوشیده‌اند تا همواره، نهایت بهره‌وری از این کتاب مقدس و التزام به آموزه‌ها و معارف آن را داشته باشند و این در حالی است که خارج از جهان اسلام چنین نگاهی به این کتاب آسمانی در میان نبوده است. بر پایه سخن امام خمینی رحمته الله علیه، قرآن، سرچشمه همه چیز است و حوزه‌های علمیه و

دانشگاه‌ها باید به شئونات و ابعاد مختلف آن توجه نمایند و آن را از گورستان‌ها و مقابر نجات دهند و استفاده‌ای همه‌جانبه از آن نمایند.^۱

انگاره‌ی اساسی ما این است که می‌توان براساس مفروضات معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی اسلامی و براساس وحی، عقل، نقل و شهود و تجربه، هم نظریه و هم روش‌شناسی تولید دانش انسانی را در پرتو قرآن بنا نهاد.

برای تحقق این منظور، نیازمند شکل‌گیری یک منظومه‌ی گفتمانی واحد و موحدانه از علوم انسانی بر مبنای معارف قرآن کریم هستیم که در آن، مبانی معرفتی و آموزه‌های نظری و فلسفی و نظام‌سازی فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، بر نظرگاه قرآنی پایه‌گذاری شوند.

اگر بخواهیم مطالعات قرآنی در غرب را بررسی کنیم، خودبه‌خود باید روند استشراق را در نظر قرار دهیم؛ چراکه بخش اعظمی از قرآن‌پژوهان جهان غرب در دایره‌ی این روند قرار می‌گیرند. شرق‌شناسی یا استشراق،^۲ به‌عنوان دانش یا پویا مهمی که به زبان، تاریخ، دین و... ملت‌های مشرق‌زمین می‌پردازد، دارای سابقه‌ای بلند و طولانی است و تأثیر عمده‌ای بر سیر مطالعات و پژوهش‌های حوزه‌ی تمدن اسلامی داشته است. اسلام، یکی از بزرگ‌ترین سنت‌های شرقی و قرآن، مهم‌ترین منبع اسلام است؛ از این‌رو، شرق‌شناسان در همان آغاز کار شرق‌شناسی، به قرآن اهتمام خاصی داشته و آثار بسیاری درباره‌ی «قرآن‌پژوهی» به دست داده‌اند. اندیشه‌های قرآنی شرق‌شناسان به‌طور موضوعی درباره‌ی منابع و مصادر قرآن، منشأ وحیانی یا غیروحیانی قرآن، حروف مقطعه، ترتیب سوره‌ها و قرائات قرآن هم‌اکنون در معرض چالش جدی قرار دارند. از این‌رو، بررسی اندیشه‌ی شرق‌شناسی در حوزه‌ی مطالعات اسلامی را می‌توان غالباً بررسی دیدگاه‌های شرق‌شناسان درباره‌ی قرآن و حوزه‌های وابسته به آن دانست.

گرچه بیشتر مستشرق فقط به شرق‌شناسانی گفته می‌شود که دارای ملیت غربی اروپایی یا آمریکایی باشند، اما از آنجا که جمعی از اسلام‌شناسان غیرمسلمان کشورهای شرقی، مانند چین، ژاپن و هند، همگام با اسلام‌شناسان غربی به پژوهش و داوری مثبت و منفی درباره‌ی اسلام و قرآن پرداخته‌اند و تلاش‌های علمی هر دو گروه ماهیت واحدی دارد و از سوی دیگر، آثار علمی هر دو گروه با ملاک یکسان در دستور کار نقادی اندیشوران مسلمان قرار گرفته و تفاوت

۱. صحیفه انقلاب، ص ۵-۶.

ملّیتی و جغرافیایی آنان، هیچ نقشی در نظر آنها ندارد و خصوصیت غربی بودن مستشرق جای خود را به غیرمسلمان بودن داده است.

پژوهشگر تاریخی شرق‌شناسی درمی‌یابد که باید نخستین گام‌های این پژوهش را از کلیسا آغاز کند و پی می‌برد که نسل نخست شرق‌شناسان از میان راهبان و کشیشان برخاسته‌اند. شرق‌شناسی، دوره‌های زمانی-تاریخی متعددی را پشت سر نهاده که دوره اخیر آن، پس از جنگ جهانی (اروپایی) دوم شروع شد و همچنان ادامه دارد. پس از این جنگ، دوره اخیر فعالیت شرق‌شناسان آغاز می‌شود که در این زمان، نگاه آنان به اسلام تلطیف شده و آن بینش مغرضانه، جای خود را به تعبیرهای ملایم و بی‌طرفانه می‌دهد. انگیزه آنان از این تغییر نگرش، بیشتر علمی و پژوهشی بود تا بتوانند با ارتقای آن به تعامل فکری با مسلمانان برسند و از این طریق از تمدن آنها استفاده کنند.

اثر فراروی از سه بخش اصلی تشکیل شده است؛ بخش اول آن به مطالعات جدید قرآنی در جهان اسلام اختصاص دارد. این بخش از هشت فصل اصلی با عناوین: جریان خودبسندگی معنایی در قرآن؛ جریان قرآنیون؛ مکتب تفکیک؛ رویکرد تهذیب‌گرایی؛ جریان نومعتزلیان؛ تاریخ قرآن نزد مسلمانان؛ نمایه‌سازی؛ معاجم، فهارس و کتابنامه‌های قرآنی و مطالعات زبان‌شناختی، تشکیل شده است.

بخش دوم اثر به مطالعات قرآنی در غرب اختصاص دارد و از شش فصل اصلی تشکیل شده است؛ دو فصل آن به مطالعات پیرامون متن قرآن اختصاص دارد و از فصل‌هایی با عناوین رویکرد نقد متن و رویکرد نسخه‌شناسی قرآن تشکیل شده است. چهار فصل دیگر نیز به مطالعات پیرامون محتوای قرآن اختصاص دارد که از فصل‌هایی مانند نمایه‌سازی؛ ترجمه قرآن؛ مطالعات زبان‌شناختی-ادبی و انسان‌شناسی، تشکیل شده است. بخش سوم نیز اختصاص به پژوهش‌هایی دارد که جهان اسلام در پاسخ به جهان غرب داشته است.

پژوهش، درباره اسلام و قرآن در جهان غرب با رویکرد برون‌دینی انجام می‌گیرد. پژوهشگران غربی و شرق‌شناسان در پژوهش‌های خود عینیت‌گرا بوده و نگاهشان به مقوله دین نگاهی علمی بوده است؛ اما پژوهشگران مسلمان در این حوزه، رویکردی درون‌دینی داشتند و از منظر امری الهی به مقوله دین می‌نگریستند.

گسترش مطالعات قرآنی از سوی دانشمندان غیرمسلمان یا غربی بر مبنای مطالعات انتقادی آنها

دربارهٔ دیگر متون مقدس مانند انجیل، قرار گرفت. همان‌گونه که متون مقدس قدیمی مانند انجیل به نقد ادبی و تاریخی کشیده شدند، قرآن نیز وارد این حوزه شد. دانشمندان متخصص زبان‌شناسی سامی، قرآن را تجزیه و تحلیل متنی و زبان‌شناختی کردند. در نیمهٔ پایانی قرن نوزدهم برخی تألیفات که تاکنون نیز از آنها استفاده می‌شود، نوشته شدند. بیشتر دانشمندان این دوره از قرآن به‌عنوان منبعی درخور اعتماد در بازسازی زندگی محمد [ﷺ] و تاریخ جامعه اسلامی یاد کرده‌اند. مهم‌ترین محورهای اصلی قرآنی که شرق‌شناسان در سال‌های اخیر بدانها توجه کرده‌اند عبارت‌اند از: تاریخ قرآن، تاریخ تفسیر قرآن، هرمنوتیک قرآنی، مطالعه تطبیقی قرآن و متون مقدس، ساختار ادبی مفاهیم مذهبی در قرآن، گوناگونی سبک و موضوعات قرآن. آشنایی با دیدگاه‌های شرق‌شناسان برای مسلمانان ضروری است تا تعامل فرهنگی و تفاهم دوجانبه میان آنها سامان گیرد.

پیشینهٔ موضوع

موضوع این اثر تقریباً پیشینه‌ای ندارد؛ یعنی اثری که در آن توأمان جریان‌های مطالعات قرآنی معاصر در جهان اسلام و غرب بررسی و تحلیل شده باشند، به چشم نمی‌خورد، اما آثاری که تا حدی نزدیک به مباحث این کتاب هستند و تلاش همه مؤلفان آنها درخور تقدیر است، عبارت‌اند از:

الف) مطالعات قرآنی در غرب

۱. کریمی‌نیا، مرتضی (۱۳۹۱ش)، کتاب‌شناسی مطالعات قرآنی در زبان‌های اروپایی، قم: ترجمان وحی.
۲. کریمی‌نیا، مرتضی (۱۳۸۰)، بولتن مرجع مطالعات قرآنی در غرب، تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی.

ب) مطالعات قرآنی در جهان اسلام

۱. پاکتچی، احمد (۱۳۹۵ش)، جریان‌های فهم قرآن کریم در ایران معاصر، قم: فلاح؛
۲. اسلامی اردکانی، سید حسن (۱۳۷۹ش)، سودای تفکیک، تهران: نشر کرگدن؛

۳. روشن ضمیر، محمد ابراهیم (۱۳۹۰)، جریان‌شناسی قرآن‌بسندگی، تهران: سخن؛
۴. عرب صالحی، محمد (۱۳۹۳ش)، جریان‌شناسی اعتزال نو، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی؛
۵. مهدوی راد، محمدعلی (۱۳۸۴)، سیر نگارش‌های علوم قرآنی، قم: هستی نما؛
۶. وصفی، محمدرضا (۱۳۹۶)، نومعتزلیان، تهران: نشر نگاه معاصر.

مطالعات قرآنی جدید در جهان اسلام

فصل ۱

جریان خودبسندگی معنایی در قرآن

اهداف آموزشی:

۱. آگاهی از مختصات جریان خودبسندگی معنایی در قرآن (قرآن‌بسندگی در تفسیر)؛
۲. آشنایی اجمالی با مهم‌ترین تفسیرهای قرآن به قرآن در میان مسلمانان؛
۳. تبیین جایگاه سنت در روش تفسیر قرآن به قرآن.

مطالعات قرآنی مستقل در جهان اسلام به آن دسته از مطالعاتی می‌گوییم که تحت تأثیر مطالعات قرآنی در جهان غرب نبوده‌اند و به گونه‌ای جدا و مستقل، در جهان اسلام تکوین یافته‌اند. جریان خودبسندگی معنایی در قرآن، یک نمونه از چنین مطالعاتی است که در این فصل، به اجمال کاوش خواهد شد.

بسیاری از مفسران، با توجه به اینکه سنت پیامبر ﷺ و روایت معصومان علیهم‌السلام، پس از قرآن کریم دومین مرجع مهم و معتبر در شناخت آموزه‌های دینی و مهم‌ترین راهنمای مسلمانان در اصول عقاید، معارف اسلامی، اخلاقیات و احکام فردی و اجتماعی است، در تفسیر قرآن از این دو منبع بهره می‌جویند و بر این باورند که حدیث معصوم، مفسر و مبین قرآن است و هر دو از یک منبع نشئت گرفته‌اند، به‌ویژه آنکه فهم بسیاری از احکام دین، به یاری احادیث، شدنی است؛ زیرا قرآن در بیشتر آیات، به بیان کلیات پرداخته و تبیین جزئیات را به پیامبر ﷺ و اوصیای پس از او وانهاده است. آیات متعددی بر اعتبار و حجیت سنت پیامبر ﷺ دلالت می‌کنند و پیامبر گرامی ﷺ نیز همگان را به پیروی از امامان معصوم علیهم‌السلام فراخوانده است.

بهره‌گیری از قرآن به‌عنوان یکی از منابع تفسیر، ریشه در شیوه تفسیری پیامبر ﷺ و ائمه اهل بیت داشت و در میان مفسران پیشینه‌ای به بلندای تاریخ تفسیر دارد.

جریانی دیگر درصدد است که ملاک و محور تفسیر را بیانات قرآن قرار دهد و از روشنگری‌ها و اشارات قرآنی در فهم مفاهیم آیات مدد جوید. اینان بر این باورند قرآنی که نور، روشن و روشنگر همه چیز است به غیرخود نیازی ندارد، حتی اگر آن غیر، سنت باشد. هرچند آنان جایگاه سنت را در شناخت آموزه‌های دین نادیده نگرفته و آن را به‌عنوان یکی از منابع دین در کنار قرآن می‌پذیرند، اما نقش سنت را به بیان احکام و جزئیات قصص قرآن فرو می‌کاهند. آنان همچنین بر نقد روایات (سنت محکیه) پای می‌فشارند. از این جریان معتدل به‌عنوان «طرفداران شیوه تفسیری قرآن به قرآن» یا «مفسران قرآن‌گرا» یاد می‌شود.^۱ ما این جریان را با عنوان «خودبسندگی معنایی در قرآن» یاد خواهیم کرد و برخی دیگر از آن به‌عنوان جریان «قرآن‌بسندگی در تفسیر» نام برده‌اند که بر این مینا، از روش‌های نوینی که در عصر حاضر در باب تفسیر قرآن معمول و متداول شده «تفسیر قرآن به قرآن» بوده و استخراج معانی آیات به کمک آیات مشابه است که موضوع و محتوای آنها یکسان یا نزدیک به هم است. بر پایه این روش تفسیری، هر مفسری می‌تواند در کمال آزادی بی‌آنکه خود را به امری جز قرآن مقید کرد، معانی و مقاصد هر آیه را با تدبیر در آن آیه و آیات متشابه آن استخراج کند.^۲

۱. تفسیر قرآن به قرآن از نگاه اهل بیت

تفسیر قرآن با قرآن، تنها بخشی از روش تفسیری اهل بیت است، نه همه آن. از سخنان مفسر و قرآن‌پژوه بزرگ معاصر، علامه طباطبائی، چنین برمی‌آید که این روش، ویژه اهل بیت بوده و به جهت کارایی آن در کشف مراد خداوند، تنها روش درخور اعتماد است و ایشان خود همین روش را برگزیده و در تفسیر المیزان آن را به کار بسته است. سخن علامه درباره استناد این روش به اهل بیت چنین است: «وقد كانت طریقتهم فی التعلیم و التفسیر هذه الطریقة بعینها علی ما وصل الینا من اخبارهم فی التفسیر... هذا هو الطریق المستقیم و الصراط السوی الذی سلکة معلّموا القرآن و هداته صلوات الله علیهم» و در جایی دیگر می‌فرماید: «... در درک معانی آنها

۱. روشن ضمیر، جریان‌شناسی قرآن‌بسندگی، ص ۱۵-۱۶.

۲. همان، ص ۱۵۱.

(آیات) روش اهل بیت علیهم السلام را باید اتخاذ کرد و هر آیه قرآنی را با آیات دیگر قرآنی توضیح داد و تفسیر کرد، نه به رأی و نظر خود...؛ کسی که با نظر کنجکاوی در احادیث اهل بیت علیهم السلام و در روایاتی که از مفسران صحابه و تابعین در دست اند بررسی کند تردید نمی کند که روش تفسیر قرآن به قرآن تنها روش ائمه اهل بیت علیهم السلام است.^۱

۲. مبانی قرآن‌بستگی در تفسیر

مبنا در تفسیر، همان اصول و ضوابطی اند که مفسر در تفسیر آنها را رعایت می کند و بر همه متن تفسیری به صورت کلی حاکم است. مبانی قرآن‌بستگی در تفسیر عبارت اند از:

۱. مفسر باید بی هیچ گونه پیش فرضی سراغ قرآن برود؛
۲. قرآن در تفسیر، بی نیاز از غیر آن است. طرفداران این شیوه تفسیری، مدعی اند هر نوع ابهام و اجمال ابتدائی که در نگاه آغازی نسبت به پاره‌ای از آیات قرآن مشاهده می شود، معلول توجه نکردن به دیگر آیات مشابه است و با مراجعه و تدبّر در مجموع آیاتی که موضوع آنها با موضوع آیات مورد نظر یکسان یا نزدیک به آنهاست، برطرف خواهد شد؛
۳. با اینکه قرآن خود واضح و مبین خویش است، ولی می توان از روایات صحیح نیز در توضیح پاره‌ای از آیات، تشریح آیات احکام و قصص، بیان جزئیات معاد و... استفاده کرد؛
۴. این روش تفسیری، تنها راه صحیح فهم و درک معانی قرآن است.^۲

۳. المیزان و قرآن‌بستگی

از آنجا که علامه طباطبائی، اگر نگوییم مبتکر اندیشه «تفسیر قرآن به قرآن» است، بی تردید احیاگر این سبک و شیوه تفسیری در قرن اخیر بوده است. شناخت دیدگاه علامه و روش تفسیری المیزان، به عنوان مهم ترین تفسیر قرآن به قرآن، می تواند به روشن شدن ابعاد این روش تفسیری یاری رساند.^۳

علامه طباطبائی در مقدمه تفسیر المیزان پس از بیان مطالبی درباره تفسیر قرآن می فرماید:

۱. روشن ضمیر، جریان‌شناسی قرآن‌بستگی، ص ۱۴۵ به نقل از: طباطبائی، سید محمد حسین، شیعه در اسلام، ص ۸۰-۸۱.
 ۲. همان، ص ۱۵۱.
 ۳. همان.

این مطلب بر دو گونه است: نخست، اینکه ما بحثی علمی یا فلسفی یا غیر آن در مورد مسئله‌ای از مسائل آیه قرآن طرح کنیم تا به حق در مسئله برسیم؛ سپس به سراغ آیه آییم و آن آیه را بر آن مطلب حمل کنیم. این همان روشی است که در مباحث نظری (علوم) به کار می‌رود؛ اما قرآن این شیوه را نمی‌پسندد.

دوم، اینکه قرآن را با قرآن تفسیر کنیم و معنای آیه را از آیات مشابه آن، با تدبّر به دست آوریم (تدبّری که خود قرآن به آن سفارش کرده است)؛ سپس مصداق‌های آن را مشخص سازیم و آنها را به وسیله ویژگی‌هایی که خود آیات به دست می‌دهد، بشناسیم.^۱

سپس با استدلال به برخی از آیات، مثل «... تَبَيَّنَا لِكُلِّ شَيْءٍ»، این شیوه را تأیید می‌کند که قرآن بیان همه چیز هست؛ پس چگونه بیان خودش نباشد؟^۲

درباره جایگاه سنت در تفسیر قرآن، از ظاهر کلام علامه طباطبائی، دیدگاه بی‌نیازی قرآن از غیر و نفی احادیث در تفسیر استفاده می‌شود. همان‌گونه که ذکر شد، ایشان در مقدمه تفسیر المیزان، تفسیر قرآن به قرآن را به‌عنوان یک روش، پسندید و آن را روش اهل بیت علیهم‌السلام معرفی کرده، سپس ذیل آیه هفتم تا نهم سوره آل عمران، پس از بیان مطالب مبسوطی درباره روایات تفسیر به‌رأی می‌فرماید:

حاصل آنکه، آنچه مورد نهی قرار گرفته است (روایات‌های تفسیر برای) فقط استقلال در تفسیر قرآن و تکیه کردن مفسر بر خویشتن بدون رجوع به غیر است و لازمه این مطلب آن است که بر مفسر واجب است در تفسیر قرآن از غیر، کمک بگیرد و به او رجوع کند و این غیر، یا خود قرآن است یا سنت، اما اینکه – آن غیر – سنت باشد با قرآن و خود سنت منافات دارد؛ چراکه سنت فرمان می‌دهد که به قرآن رجوع کنیم و اخبار را بر قرآن عرضه کنیم. پس در تفسیر قرآن، چیزی جز نفس قرآن نمی‌ماند که به آن رجوع کنیم و از آن کمک جوئیم.^۳

البته به عقیده علامه، تفسیر آیه ۴۴ سوره نحل: «وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ»، دلالت می‌کند بر اینکه گفتار پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در تبیین آیات قرآن حجت است و قول کسانی که حجّیت سخن رسول گرامی اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم را به غیر نص و ظاهر اختصاص می‌دهند و آن را تنها در مقام بیان متشابهات و اسرار کلام الهی و آیات نیازمند تأویل، حجّت می‌دانند،

۱. طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۱۱.

۲. رضایی اصفهانی، منطق تفسیر قرآن، ج ۲، ص ۶۵.

۳. طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۳، ص ۸۹، ذیل آیات یاد شده.